

A magyar Faust

— Befejező közlemény. —

III.

Fontosabb már ránk nézve az a ponyva-irodalmi termék, mely Bucsánszky Alajosnál jelent meg (1874.). Címe a következő: „A híres Hatvani Imre tanár élete, viszontagságai, csudálatos tettei, rettenetes vége és pokolba menetele. Borzasztó történet az őskorból. Nyolez szép képpel“.

Már a címében magában is van ugyan két lényeges hiba, a mennyiben a híres Hatvani tanár (legalább az, a kinek bűvös híre általánosan ismeretes) nem Imre volt, hanem István,¹⁾ továbbá, hogy e történet — akár Faust-mondának, akár Hatvani professor életrajzának tekintjük — nem az őskorból származik. De mind e mellett is megvan már e műnek az az érdeme, hogy a magyar hagyomány-nak is ad valamennyi helyet. Szerzője hallott valamit a híres Hatvani professorról, a bűbájosról; de úgy összekeveri a magyar viszonyokat a Faust-monda ismeretes részleteivel, hogy a Hatvani neve alatt voltaképen Fausról beszél.

Hatvani „mint mondják“ Biharmegye egyik mezővárosában született, „szegény, istenfélő pórok gyermeke“. Nagybátyja gazdag nagyváradi polgár, ki Hatvanit fiának fogadja, taníttatja s végre Jénába küldi egyetemre. Itt szorgalmasan tanulja Hatvani „a bölcsészetet és egélytant“, néhány év múlva tanárrá lesz s „eddig jó viseletéért kitűnő különös dicséretben“ részesül. Azon időben (tehát az őskorban?) „mindenféle varázsűzelem“ nagy divatban lévén, Hatvani is

¹⁾ E nevet a szerző történelmi egyéntől, Hatvani Imrétől vette, ki az 1849. máj. 7-diki abrudbányai véres esemény szerzője volt, mint egy szabad csapat vezére. A 49 utáni írók néha *Hetveni*-nek is nevezik.

igyekszik ezeket megismerni, mert szeretett volna hatalmas szellemeknek parancsolni s általok csodás dolgokat vinni végbe. Őt tehát már nem a több-több tudásra, az emberek előtt elrejtett dolgok megismerésére irányuló vágy indítja az ördöggel való szövetség megkötésére, mint Faustot; hanem csak az a kívánság, hogy csudálatos dolgokat vihessen végbe.

Hogy célját elérje, a cigányokat keresi fel s a nép véleménye szerént titkos tudományok birtokában levő egyéneket. Ezekkel való társalkodás által elveszti a vallás és papi hivatás iránti szeretetét s az orvosi tudományhoz tér, mely tudományban akkor „az álhit és babona leginkább otthonos volt“. A bűvészet és magia tanulására adja tehát magát s a jénai egyetemen orvostudori rangot nyer.

Nagybátyja haláláig még rendes életet folytat. Ez után, nagybátyja vagyona rá szállván, Nagyváradra tér vissza s víg életet kezd. De ez által nagyon megapad a vagyona, a pajtások elhagyják s így ő az élet nélkülözései ellen segítséget keresve, visszatér a bűvészethez, ehhez való könyveket s eszközöket vásárol. Csillag-jóslásbeli tudománya segítségével megállapítja, hogy a szellemek hozzá hajlandók; néha hangokat hall, lángokat lát, mik e feltevésében megerősítik. De még nem meri megidézni a szellemeket.

Végre elég erősnek érzi magát s Várad mellett egy erdőben — olyanforma jelenségek közt, mint Faust — felidézi a sátánt. A másnap déli megjelenés a Schwabtól közlött szöveggel egyezően van előadva; a sátán kívánsága is az ott elmondott öt ponttal egyezik, valamint ehhez mutat hasonlóságot a szerződés szövege is.

A szellemmel, Mephistophelessel való első találkozás a magyar szövegben hosszasabban van leírva, mint az eddigiekben láttuk. Meph. csakugyan szürke-barát ruhájában jelenik meg. Elpanaszolja, hogy szolgává lett; de fejedelme parancsára jól fogja szolgálni Hatvanit. Említi az „izzó bosszút“ is, melyet majd állanak rajta, ha a kitűzött idő letelik. Bízta Hatvanit, hogy mindent megszerez neki, a mit csak kíván, a fejedelmek asztaláról, pinczéből és pénzes szekrényeiből. Hatvani visszaütásítja a lopottat; de végre mégis bele nyugszik, hogy ne tekintse azt, mi módon kerül valami a birtokába, csak élvezze. Szépen beszél Meph. e tárgyalások közben a magok tehetetlenségéről, teremtésre képtelen voltáról. „A pokol egy fejedelme sem képes mást teremteni, mint semmis fényt, látszatot;

a gyümölcsöcsel, melyet számodra teremt, nem olthatod éhedet, a bor, melyet előtted haboztat, nem oltja el szomjadat, az arany, melyet számodra ad, csakhamar annak mutatkozik, a mi valóban: értéktelen szén, száraz levél, piszok. Hesperia lége lengedezend körülötted vegyítve India jó illatával, minden világrész virágai üdvözölendek színpompájukkal — de ne reméld, hogy állandó lesz e dicsőség, álomként múlik az el s nem egyéb, mint érzéki csalatkozás“. De azért ígéri a világ valódi javait is, csak ne kérdezze Hatvani, hogy mikép jutott hozzá?

Még ugyanazon este visszahíja Hatvani Mephistophelest, ki már „az azon korbéli szolgál mezében“ jelenik meg s szolgál gazdag vacsorával. Ennek tanácsára visszahíja Hatvani elpártolt czimboráit is, kikkel azután még zajosabb életet folytat, mint előbb, mert „olyan diákos s akadémiai városban, milyen Nagyvárad volt, (az őskorban?) nem volt hiány fiatal, életkedvvel telt férfiakban!“

Hatvani pazar élete gyanút ébreszt a szomszédokban (mint Schwabnál), kik tudják, hogy a föld és a kert műveletlenül hever s így jövedelmet sem adhat. Mephistopheles, hogy az emberek beszéde a hatóságánál is gyanút ne ébreszsen, ismét rendbe szedi az elhanyagolt birtokot. — Hatvani gondolkozni kezd a maga életmódjáról s megútálja. Ekkor Meph. játékra csábítja; de a veszteségek fedezésére nem tud elég pénzt teremteni elő s így a játék abbahagyását kívánja Hatvanitól. Ez nagy haraggal követeli a szerződés felbontását az alvilág fejedelmétől; de ez az ég urától származandó büntetéssel fenyegeti Hatvanit, úgy hogy ez lecsendesül. Ezután különböző dolgokról beszélget szellemével, s nagy utazásokat tesz, melyekből hirtelen tér vissza Váradra. E beszélgetések tárgyai s az utazások itt csak meg vannak említve, de leírva nincsenek.

A következő szakasz azt az ismeretes történetet beszéli el, hogy mikép viszi el Hatvani Münchenbe, a bajor választó fejedelem nászünnepejére a váradi akadémián tanuló három külföldi bárót.

A X. szakasz az Erfurtban együtt levő pajtások meglátogatását beszéli el, általában úgy, a mint láttuk. De új benne Hatvaninak a gazda fiának közlésére adott az a felelete, hogy „a szegény pára“ (t. i. a lova) „régén nem evett már, mert egy éve is lehet annak, hogy Prágában az akasztófa alatt feküdt“, — valamint az erfurti és prágai kapuőröknek a kapun keresztülugró fekete lóról és lovasáról szóló elbeszélése.

A XI. a nagyvárad püspök pinczejében tett látogatást (avval a pótlással, hogy itt a kaland végén maga a püspök menti meg szorult helyzetéből a pinczemestert, tréfásan kérdezősködve tőle a fára jutása okairól), — a XII. a zsidó, a XIII. a lókupecz megcsalását, a XIV. a diószegi kastély pinczejéből egy nagy hordó felhozását mondja el, a lényegesekben a Schwab-féle szöveggel egyezve, de — mint látjuk — magyar földre tévén a színtért.

A következő szakasz már Debreczenben mutatja be Hatvanit, mint tanárt a kollegiumban, ki tanítványainak épen úgy megmutatja Homér hőseit Polyphemussal együtt, mint Faust Wittembergben (Schwab, 611. l.), vagy a Faustkönyv 1590 diki kiadása szerint (i. h. 287. l.) Erfurtban. Polyphem a magyar szöveg szerint is úgy tesz, mintha nem akarna eltávozni s a tanítványok megijednek és nem kívánnak több ilyen mulatságot, mint az utóbb említett szövegben. De a tanulóknak azt a nem igaz előadását, hogy az óriás kettőt közülök már felfalt, csak a Hatvaniról szóló s most tárgyalt mű említi. A szakasz végén az is el van mondva, hogy a deákok beszédére a papság fellázad Hatvani ellen s dr. Klingert, a Ferenczrendiek gárdiánját küldik ki, hogy vegye ki az ördög hatalma alól; de sikertelenül. Ekkor a tanács kiutasítja Hatvanit Debreczenből, de a mikor neki tetszik, ismét visszatér. (Ez a részlet megvan az 1590-diki Faustkönyvben is, elbeszélve az idézett helyen, 294—295. lapokon, mint fentebb láttuk. De beszélnek illet más bűvészekről is. Így egy *Filadelfia* nevűnek Bécsbe való visszatéréséről I. Ferencz idejében).

A XVI. szakaszban azt a bűvös tettet látjuk Hatvaninak, hogy Heilbronnban a teheneket úgy megbabonázza, hogy nem csak a csordáról haza menet, hanem az istállókban sem bögnek. Az emlegetett két szövegben nincs meg.

A XVII. a szivárvány megfogását beszéli el, melyet az előbb tárgyalt magyar fordításban s a Schwab gyűjteményében is megtalálhatunk (utóbbi helyen a 614. lapon). Hatvani Nagyváradról Kolozsvárra utazik, s a Feketető feletti sziklahegyen álló várban megy végbe a varázslás. Csakhogy Hatvani nem akar felülni a szivárványra, nem úgy mint Faust.

A XVIII. elbeszélés szerint Biharra megy Hatvani egy beteg úri ember meglátogatására s úgy történik aztán az az ismeretes eset, hogy a paraszt ember lovai lerogynak s a kerekek elrepülnek.

A XIX. a szekér széna, a lovak stb. megevését mondja el, mely a többi szövegekben is megvan; de ezek nem említik azt, hogy a bíró — azt gondolván, hogy a panaszt tevő ember őt megesalta — erre huszonötöt veret.

A XX. szakaszban a vendéglős fiát nyeli le Hatvani (Schwabnál és a magyar fordításban is) s a kályha megé varázsolja.

A XXI-ben három diák öt csizmadia-legény ellen küzd s nem öt diák hét deák ellen, mint az 1587-iki Faustkönyvben; de az eredmény ugyanaz.

A XXII-nek tárgya, a Lipszéban Campegius bibornok tiszteletére a levegőben rendezett vadászat, az említett szövegek közül csak Schwabnál van meg (622—623. l.); de itt Faust nem mutat fel olyan eredményt, mint Hatvani, ki „felséges tizenhatágú szarvas“-t ajándékoz a bibornoknak, melyet a levegőben ejtett el. Faustnak megmondja a bibornok, hogy miért híja Rómába („er gedachte sich seiner als Wahrsagers zu bedienen“), míg Hatvaninak csak általánosságban beszél. A leírás a magyar szövegben részletesebb mint amott.

A XXIII. olyan dolgot említ, melyet az eddigi szövegekben szintén nem láttunk: mikép varázsol Hatvani egy egész megyebeli vadat és madarat egy Tisza-menti nagy úr birtokára, illetőleg vadaskertjébe, hogy ez úr pártfogását megnyerje; de vad és madár eltűnik a Hatvani halála után. Ilyen és hasonló módon nyeri meg a nagy urak pártolását, kik viszonzásul üldözni nem engedik.

A következő két elbeszélés (XXIV., XXV.) ismét Debreczenben játszódik, hol Hatvani, úgy látszik, a kiutasítás dacára is hosszasan időzik s épen a polgármester előtt is visz végbe varázslatokat; az előbbi szakaszban (XXIV.) ugyanis friss gyümölcsöt szerez a polgármesternének tél közepén, az utóbbiban tündérkastélyában vendégli meg debreczeni jóakaróit. (Faustkönyv 44., 44a.) A polgármesterné állapotáról itt is van szó; de a polgármester már nem olyan kíváncsi, mint az anhalti gróf s nem kérdezősködik a szőlő és gyümölcs eredetéről. A Hatvani kastélya itt bővebben van leírva, mint akár a német népkönyvben, akár a magyar fordításban és sok vonásban el is tér ezektől; de a lakomát magát meg ezek adják bővebben. A Hatvani mulatsága véget ér a lakomával mint a Fausté is a népkönyv szerint; de a magyar fordításban, mint láttuk, még patakot is varázsol Faust a termen keresztül.

A következő három történet (XXVI—XXVIII.) Schwabnál is megtalálható. (623—626 l.) Az első közülök a Faustkönyvben is (33.), csakhogy ott V. Károly császár szerepel. A Schwab szövegével nagyjában egyező magyar mű ettől is mutat eltéréseket. Így például Hatvani eloltja a gyertyákat s ismeretlen nyelven mondott szavakkal idézi fel a világhódítót, holott amott Faust kimegy a szobából s Mephistophelesnek ad parancsot az előidézésre. Itt magas termetű a felidézett hős uralkodó, ott „nicht gross von Person.“ Itt jutalmúl Hatvani „nyakába nehéz arany lánczot akasztott“ a császár; ott csak annyi van mondva, hogy: „er bedachte der Schwarzkünstler mit einem recht kaiserlichen Geschenke.“ A második történet a császár hálószobájának kertté varázslásáról szól, némi eltérésekkel. A harmadikban azért idéz elő Hatvani égi háborút a császár asztala felett, és ennek biztatására, hogy a kételkedő udvaroncokat — kik a császár hálószobájában történt változást nem hitték — művészetéről meggyőzze. Amott ez a cél nincs kifejezve s a részletekben is van eltérés.

A lovag fejére a szarvas-agancsot azért varázsolja Faust, hogy tréfát, mulatságot szerezzen vele; Hatvani pedig, hogy az ő bűvészetéről kicsinylően nyilatkozót megbüntesse. A lovag bosszúja s a varázslónak az előidézett lovagokkal való védekezése szintén megvan a Faustkönyvben is (35.); de ebben nincs szó a lovag és fegyverek ajándékozásáról, melyek a folyóban szalmakötegekké, illetőleg szalma-szálakká lesznek; ellenben ott azt a büntetést méri Faust a lovagra és embereire, hogy egy hónapig kecske-szarvakat, lovaik pedig tehén-szarvakat hordanak.

A XXXI. a négy bűvész mesterségének csúffá tételét mondja el, mi az emlegetett szövegekben is megvan. Faust a frankfurti, Hatvani a debreczeni vásár alkalmával viszi véghez ezt a tettet, melynek indító okát a most tárgyalt műben látjuk legjobban kifejtve.

A XXXII-ben Hatvani egy kolozsvári vendéglős házába küld kísértetet, mivel ez neje elcsábításáért avval állott rajta bosszút, hogy kitiltotta a házából. Ehez hasonlót találunk az előbb tárgyalt magyar fordításban (18—19. l., csakhogy itt, mint láttuk, barátokról van szó, kik nem akarnak Faustnak jó bort adni); ez a részlet fordításául tekinthető annak, melyet a német népkönyv bevezetése 150—151. lapjain Gast J. baseli prot. lelkész „Convivales semones“ cz.

műve II. kötetéből idézve találunk. A magyar fordítás azt mondja, hogy a kolostorból „istálló és birka akol lett;“ az idézett helyen csak az elhagyatottság van említve, valamint az is, hogy ha barátok mennek bele, ismét előáll a szellem. (V. ö. Goedeke 108. sz. schwankját.)

A. XXXIII. ugyanazt az eseményt mondja el, melyet a Schwab gyűjteményének 626—628. lapjain is megtalálhatni, magának a rabszolgaságból Faust által megszabadult lovagnak elbeszélése nyomán.

A XXXIV. szakaszban Hatvani háztartásáról és tanulmányairól van szó. Háza kívül egyszerű, de belől rendkívül fényes. Kertjében folyvást nyílnak a virágok s érik a gyümölcs. Várad marad állandó tartózkodási helye. Inasát e szövegben is Vagner Kristófnak hívják; biharmegyei pap fia, kit atyja szigorúsága juttat Hatvanihoz. Ez lesz aztán bizalmasa s egy külön szellem-t is kap, a majom-alakú *Fajd*-ot (a német szövegekben: *Auerhahn*). Van H.-nak még egy nagy kutya alakú szolga-szelleme is (Praestigiár), melyet egyszer három évre a váradi prépostnak enged át (Schwab szerint 621. l., egy halberstadti apátnak; a szellem neve is ugyanaz.) De e Praestigiárnak nem minden tulajdonsága van meg egyenlőn mind a két szövegben. Kalendariumot csinál Hatvani, melynek jóslásai beteljesülnek. Nagy ritkán orvosi gyakorlatot is folytat; de „nem örvendezett a jóltevésben“ és „nem volt szüksége rá, hogy becsületes úton szerezzen pénzt.“ Ezek mind olyan adatok, melyek a tárgyalt különböző művekben megtalálhatók, ha nem így együtt s nem ilyen módon kifejezve is.

Megtérő szándéka, ennek a jó öreg szomszédától való előmozdítása, a rossz szellemmel ellentétbe jutás, a gonosz hatalmába visszakerülés s a szomszéd üldözése szolgál a következő két rész (XXXV. XXXVI.) tárgyául (Faustkönyv 52. 53. — Schwab 618 s köv. l., hol az öreg szomszédról az a monda is van említve, hogy ez a *hűséges Eckart volt*.) Ez a szomszéd különben a népkönyv szerint „ein Christlicher frommer Gottesfürchtiger Arzt und Liebhaber der H. Schriff“ — míg a Hatvani szomszédja „nem volt épen tudós és magasb műveltségű ember.“ A larmájával őt megrémíteni akaró ördögnek olyan kevés félelemmel, sőt tréfásan beszél ez a jóindulatú egyén, mint a hogy egy paraszt ember a Goedeke 143-dik schwankjában azt tűzi ki harmadik feltételül az ördögnek, hogy kössön gör-

csöt lehelletére. Az öreg ember halála csak a magyar szövegben van említve, a másik kettőben nincs.

A XXXVII-ben „Hatvani kéjteljes élete“ van leírva, mint a Faustkönyv 46—48. szakaszaiban, Schwab 629—632. lapjain. Eltérések itt is fordulnak elő.

A XXXVIII. elbeszélés az ismertetett szövegek közül csak Schwabnál van meg. A másik kettő nem említi. E szerint Hatvani is volt egyszer hajlandó tisztességes házasságra, megszeretvén egy szomszéd boltosnak szép és becsületes szolgálóját. De az ördög ellensége a tisztességes viszonynak (tudjuk, kikötötte a kötelezvényben is), a leány pedig a becsület útjáról nem akar letérni. Így tehát, bármily haraggal szidja is Hatvani Mephistophelest és ennek fejedelmét, visszaesik ezek hatalmába s előáll a Helenával (a népkönyvben még hét ördögi nővel is) való viszony, melyet a magyar szöveg — kivált Helena testi szépségét — nagy részletességgel ír le.

Az XL. szakaszban Ilonával és fiával (kit itt is „újongva szoríta szívéhez“) „a dél egyik távol és szép országába“ megy, mi az említett szövegekben nincs meg.

XLI. Hatvani, tiz évi távollét után végrendeletet tesz, Vágnert tévén örökösévé, mint Faust. (Schwab: 636—638 l., Faustkönyv 60. 61. szakasz.) Csak a fő dolgokban egyeznek.

XLII. Lucifer felmondja a szolgálatot. Hatvani kesergése. (Schwab 638—639. l., Faustkönyv 62—65.) A Schwab szövegéhez is csak kevés hasonlóságot mutat. Így a következő szakasz is, melyben a Vágner meghívására Fausthoz menő tanítványok viszik a papot. Ennek beszéde is más. A Faustkönyv nem említi papot.

A XLIV. rész Hatvani tépelődéseit tünteti fel, melyek által az öngyilkosság gondolatához jut. Elő is veszi a mérget, de ismét elveti. Schwab is említi az öngyilkosság szándékát; de a kedély-állapotot nem rajzolja olyan hosszasan, mint ez a szöveg.

A következő részben a pappal folytatott második beszélgetést találjuk, elég terjedelmesen s olyan gondolatokkal, melyek a tárgyalt szövegekben nem találhatók.

A XLVI-ban előadott „különös jelentés“, a leírt alakokkal s a fejedelmi ifjúval, ki lángoló pallost tartva kezében, Hatvanit bűbnátra szólítja fel: szintén egészen új.

XLVII. Hatvani végnapjai közelednek. A derék pap átlátja,

hogy Hatvaninak hiába igyekezett lelkére beszélni; de legalább imádkozók érte. A sátán is figyelmezteti Hatvanit a következő éjjele, mint halála idejére. (Faustkönyv 67. szakasz eleje; Schwab 618—619. l. evvel nem egyeznek.)

XLVIII. „Hatvani rettenetes vége és temetése.“ Itt is ismételve van Hatvaninak tiz évig tartott távolléte. Az események színtere, mint az előbb említett három szövegben a Wittemberg melletti *Rimlich* falu, itt a Várad melletti *Püspöki*. A papról a történet elején nincs említés téve; de később evvel mondatja el Hatvani élete történetét a jelenlevő barátainak, mit a két német szövegben ő maga tesz meg. A végső jelenet részletei általában egyeznek a többi szövegek előadásával; de ezekben a Faust barátai lefeküsznek s úgy kelnek fel a nagy lármára, míg a Hatvani barátai tovább is együtt maradnak s hallgatják a pap elbeszélését, melynek végével az éjféle óra ütésére (a Faustkönyvben és a magyar fordításban 12 és 1 óra közt) a nagy zivatar s Hatvani rettentő halála is bekövetkezik. A holttestet itt is, mint Schwabnál, lepedőbe takarva s az eltemetésre, mint a fogadóban szélütés következtében meghalt tanuló temetésére a közeli lelkésztől engedélyt kérve, takarítják el. A holttestről itt már az van mondva, hogy „minden csontja össze volt törve és arca teljesen ismeretlenné téve.“ A sír felett nagy szélvész kerekedik. A papnak az ördöghöz intézett rövid beszéde már nincs meg Schwabnál.

Végül Vágner öröklése s Helena és Jusztinus eltűnése van említve.

IV.

Legérdekesebbek ránk nézve azok a feljegyzések, melyek Hatvani István debreczeni professor bűbajos tetteit adják elő (Vasárnapi Újság 1872. 13—15. számaiban) s Jókainak ugyanarról szóló s „A magyar Faust“ cz. népregéje. Az előbbit fordításban közli, Hatvaniról szóló értekezéssel, Heinrich Gusztáv az „Ungarische Revue“ 1886-diki (VI.) kötetében.

Az idézett helyen található események már nemcsak a Faust ismeretes tetteinek magyar nyelvű kidolgozásai, mint azok, melyeket a legközelebb ismertetett műben láttunk, hanem a valósággal létezett Hatvaniról — részben tanulóktól, részben a néptől — költött

és pedig a Faust monda hatása alatt költött események. Ezekben tehát akárkit tekintünk szerzőnek, mindenesetre magyaros felfogást látunk, mely a Faust jellemét a hazai s kivált debreczeni viszonyokhoz képest módosította s úgy alkotta meg Hatvani professornak, mint bűbajos tudósnak képét.

Lássuk tehát a bűvös magyar tudósnak tetteit, a Vasárnapi Újság említett helyéről, a hol Kazinczy Sámuelnek, e feljegyzések írójának kis műve nyomán közli Szilágyi István. Egy-egy tekintetet azonban vessünk a Jókai művére is, mely az eredetitől több — és néhol fontos — eltérést mutat.

Az említett Kazinczy-féle „töredékek“ Hatvani csodás hatalmáról szóló fejezettel kezdődnek, melyben az van elmondva, hogy neki könnyű volt szélvészt és fergeteget idézni elő, épen úgy, mint ezeket eloszlatni; varró-tű fokán keresztülbujni, szalma-szállá változni, — levegőbe repülni vagy a földbe süllyedni: előtte nem volt nehéz feladat.

Anyja, e fia születésése előtt, „szüntelen hétfejű sárkánynyal álmódózott.“ A gyermek Hatvani nagy örömmel hallgatja a meséket s már tíz éves korában sok boszorkányos dolgot tud. Az iskolák végzése után még jobban felébred a mágia utáni vágya.

A II. szakasz szerint a czegléd-útczai temető kereszútján, miután a földet hétszer dobantotta meg Hatvani, egy nagy kigyótól kapja a fekete könyvet, mely által a rab lelkeket felidézi, előbb teljesen lehetetlen három kívánságot gondolva ki. Jókai szerint egyik baseli tanára, ki a „Hermes lánczá“-nak egyik tagja volt, hagyja Hatvanira, mint kedves tanítványára a bűvös hatalmú „Poëmander“-t, melynek titkos része felnyitása által elő lehet idézni a szellemeket. Hatvaninál tehát nincs mindig kéznél egy szolga-szellem, nem úgy mint Faustnál Mephistopheles. Láttuk, hogy némelyek szerint Faustnak is van több is, úgy hogy másnak is ad (l. feljebb a Faust-könyvhöz való bevezetést.)

Következő tette Hatvaninak az, hogy a bíró Pompás ebédje után ő is meghíja az egybegyűlteket. Hogy ezek kételkedve fogadják a tanár meghívását, sőt némelyek gúnyolódnak is: gondolható. De aztán kellemes meglepetésben részesülnek; mert — bár a kémény nem füstöl s a tűzhelyen hat pár czirnos macska ül, a házi gazda pedig vendégei megérkezésekor is könyvet olvas — a fejedelmi ebéd,

a díszes teríték s mindenki számára külön rendelt inas: egész nagy-úri színezetet adnak a jelenetnek. Az ebédlő falai gyümölcsöt is teremnek; de nem lehet belőlök szakítani, mert az ezt megkísérlő asszonyok férjök orrát, illetőleg fejét csavargatják, úgy, hogy ezek fájdalomban felkiáltanak.

Ilyen formán van leírva Jókainál is, csak hogy itt a megvendéglést az asszonyoknak később említendő megtréfálásáért engesztelésül találja ki Hatvani. Az ugorkának és úri töknek a férj orrával vagy fejével való közeli viszonyára nézve emlékszünk a Méhner kiadásában megjelent Dr. Faust ide vágó elbeszélésére, melyben a szőlőfürtöket levágni akaró vendégek azt tapasztalják, hogy voltaképen egymás orrát fogják. Láttuk azt is, hogy Faust a népkönyv szerént is vendégl meg egy társaságot (44. a.), de fényes palotában, mely azután leég; valamint hogy az ő lakomája is fejedelmi asztalokról kerül néha (46.)

Az az esemény, hogy a lovak előtt fél lépésnyire lecsapó mennykövet előre megérzi s a kocsit megállítja: eddig ismeretlen, de olyan adat, mely azt akarja kitüntetni: mennyire ismerte H. a természet erőt.

A következő V. szakasz azt adja elő, hogy az ördög a Hatvani tanítványait egymásután többször felrendeli praelectióra, éjféltre; de azok az áltanár kilétéről meggyőződván, a Luther énekével elúzik s úgy nem kerülnek hatalmába. Jókainál részletesebben ki van dolgozva. Ez az esemény ismeretes Arany János „Hatvani“ cz. költeményéből is, melyben a felfedezés nem a Hatvani útasítása nyomán a küszöbre hintett hamu, hanem az ál-tanártól elejtett kréta által történik, melyet egy kis deák felvesz s a lólábat meglátja. Így kezdik aztán rá az éneket „merész hangon, őszinte hitben.“

Pater *Vaniloquens*, ki itt mint csak a testieknek élő, az ablak alatt elmenőket is térítgető barát van leírva, Jókainál dominikánus, hi Hatvanit is megszólítja, mint eretneket; de aztán úgy jár, mint a Faustról szóló különböző szövegekben a lovag: szép és nagy szarvai nőnek, melyek miatt a fejét sem húzhatja vissza az ablakból. Ez a részlet is sokat nyert a Jókai kidolgozásában.

A VII-dik elbeszélés tárgyát, a hazajáró lélek nyugalma megszerzését, már szintén nem találjuk meg Faust eddig tárgyalt szövegeiben. Ebben is eltér Jókai a Kazinczy S. előadásától, a mennyi-

ben a vaddisznó alakjában megjelenő gonosz lélek nem a feljárom asszony csontjait, hanem a saját bőrét hagyja a sírnál s így Hatvani arra ül és nem a csontokra, stb. De még jobban eltér ettől a szövegtől a Jókaié az által, hogy ez esemény előzményéül egész kis „érzékeny“ történetet mond el, mely a Hatvani jellemét más oldalról is megvilágítja.

Jókai szerént ugyanis az a Veronka, vagyis annak a lelke jár haza, kit Hatvani régebben szeretett, de a kit szülei, míg ő külföldön jár, egy hentes mesterhez adnak nőül s mire Hatvani hazakerül, már két fia is van. A fiatal professor elég vigyázatlan volt abban, hogy a fiatal asszonyt megátkozta: „vigye el az ördög!“ És az átok beteljesedik rajta. Nagyobbik fia elvágja síró öcscsének torkát, azután ijedtében a sütő kemenczébe búvik. Az anya kenyeret akar sütni, a kemenczébe bútt gyermeket nem veszi észre, befűt s a gyermek meghal; már későn veszi észre a bajt s kétségbeesésében felakasztja magát. A hazaérkező férj — látván a dolgok állását — fájdalomában szörnyet hal. Hatvani sírkövet csináltat s a felíratra jutalmat tűz ki. Egy *Bóta* nevű együgyű diák írja a legjobbat (az ördög segítségével, kitől azonban Hatvani megszabadítja), mely így bangzik:

Infans ut vervex, puerulus, nupta, maritus

Cultello — flamma — fune — dolore cadunt.

Ennek az asszonynak szerez tehát nyugalmat Hatvani az apa kérésére.

De érdekesek ezek a részletek azért is, mert érdekes hasonlóságot mutatnak Goedekének már említett schwank-gyűjteményében levő 17. és 18. számú „Unglück über Unglück“ című elbeszélésekkel (valamint többé-kevésbé a 15. és 16. számúakkal is). Mind a kettő a zimmerni krónikából van véve. Tartalmok különböznek a Jókai előadásától annyiban, hogy három gyermekről van bennök szó, kik közül a legkisebbet épen fűrészti az édes anyja, mikor a két nagyobb lármáját meghallja s azokhoz szaladván, a kicsi a vízbe fúl. Az előbbiben, a 17. számúban, az anya s a nagyobbik fiú életben marad; de a gyermeket egy öreg gróf vádjára törvényszék elé állítják. Azonban a próbául elébe tett fényes pénzdarab és egy alma közül az almát választja s így átlátják gyermekieszen ártatlan voltát és szabadon bocsátják.

Jobban hasonlít a tárgyalás alatt levőhöz a 18. (és 15.) számú,

melyben a két nagyobb fiú egymást öli ugyan meg, de a legkisebbik gyermek a fürösztő vízbe fül, mint amott; az anya felakasztja magát, a férj pedig bánatában hal meg. Még további hasonlóság mutatkozik annyiban, hogy a mint Hatvani díjat tűz ki a felíratra, itt egy püspök tudja meg a dolgot s jó egyházi adományt ígér annak, a ki a gonosz tett elkövetőjét megmondja. A hogy aztán az együgyű *Bóta* az ördög segítségével írja a legjobbnak talált epitaphiumot: itt is az ördöggel szerződik az ugyanazon falubeli egyházfi (a 15. ben egy pap), hogy a tettet jelentse meg neki s csakugyan ennek befolyása alatt mondja el az eseményt a következő sorokban:

Vervex et pueri, puer unus, nupta maritus

Cultello, limpha, fune, dolore cadunt.

Ugyanílyen esetet említ Weber, Demokritosz III. kötetének 344. 345. lapjain, avval a különbséggel, hogy a testvérét meggyilkoló fiút maga az anya szúrja le. A distichon itt így alakul:

Sus, pueri bini, puer unus, nupta, maritus

Cultello, lympha, fune, dolore cadunt.

E kis kitérés után haladjunk tovább a Hatvaniról szóló feljegyzések tárgyalásában.

A következő VIII. elbeszélés azt adja elő, hogy Hatvani elveszti a kis bűvös könyvét, melyet egy bizonyos *Nagy Lőrincz* megtalál s belőle sok titkos szert olvas. De végre ráakad Hatvani s elveszi tőle. E titkos szerek közül hatot (az eredetiben hét van, a nyolczadik darabban marad) Jókai is közöl némi eltéréssel, és magyarázatokkal arról, hogy: kinek volna jó az a szer.

IX. helyen a víz-árasztás jelenete van elbeszélve. A „Fejérlő“-ban tartott multság alkalmával bizonyos Bartáné asszonynyal keveredik vitába Hatvani arról, hogy a tiszta lelkiismeretű ember is elpirul. Az asszonyok ezt nem tartják igaznak. Ezért árasztja aztán a vizet Hatvani a szobában; de a szakasz végén levő jegyzet szerint mégis kétes maradt az eredmény, a mennyiben most sincs eldöntve, hogy a nők — bármennyire féltették is ruhájokat — elpirultak-e? Láttuk, hogy ilyen csínyt Faust is követ el a Tamás Péter-féle fordítás szerént (21. 22. l.), csakhogy ott nincs meg az a czélzata, hogy ezt az igazságot ilyen drasztikusan bizonyítsa be Faust. Jókai ez elébe is tesz egy kis magyarázatot. Az esemény ugyanis,

ő szerénte, a Bartha Ferencz uram bíróvá választatása öröme adott táncmulatságon folyik le, hol Hatvanit maga a főbíró né hívja táncolni; de minthogy ehhez nem értett, „szörnyen elpirúlt“. Így kezdődik aztán meg a vita a főbíró né azon megjegyzésére, hogy: úgy elpirúlt „mintha valami bűnben találtatott volna.“ A víz-áradás aztán, mely a Hatvanitól feldöntött palaczkból származik, bebizonyítja az asszonyoknak Hatvani állításának igaz voltát, mert mindnyájan elpirúlnak, holott semmi bűnt sem követtek el. Ez után történik aztán a Jókai előadása szerént Hatvaninak az a vendégsége, melyet fentebb láttunk.

A X. számú elbeszélés azt a kalandot mondja el, hogy a város főbírája Sámsonba menvén kocsin, találkozik Hatvanival, ki szintén oda igyekszik. Fel akarja ültetni kocsijára; de a bűbajos azt mondja, hogy nagyon siet s nem ül fel, hanem hat lovat, szekeret rajzol a porba s ezen jóval hamarabb ér a célhoz, mint főbíró uram. Hazajövet épen úgy megelőzi, min a főbíró nagyon csudálkozik, mert mindig vigyázta, még sem látta meg Hatvanit. — Faustnak, mint láttuk, a rajzolgatással sem kell vesződnie, csak köpenyegét teríti ki, hogy a három fiatal gróft Münchenbe vigye; vagy Mephistophelest nyergeli meg, hogy Prágából Erfurtban levő barátait meglátogassa s még reggelig vissza is térhessen. De ehhez hasonló esetet nem láttunk róla.

A következő XI-dik részben az van előadva, hogy egyik jó tanítványát, minthogy ez mint professort szólítja meg, úgy kér orvosságot tőle: kiutasítja a szobájából, hogy majd menjen vissza s úgy beszéljen vele, mint orvossal. Ez megharagszik, a bűvös könyvet ellopja, de a szellemeknek nem tud olyat parancsolni, a mit nem teljesíthetnének, sőt utolsó parancsa következtében őt magát is szétépik. Hatvani bűvös gyűrűje által megsejti a bajt, haza siet, a szellemeket megfenyíti, a széttépett testet összerakhatja, két szellemet rendel a testbe s a másnap kezdődő vizsgálatokon az így felélesztett tanuló kitűnően felel (különben is a legjobbak közé tartozott). De egyik társa, ki az elbeszélésben a bosszúállás tervétől el akarja téríteni, egy hozzá intézett kérésében Isten nevét említvén, a gonosz szellemtől lakott test összeomlik. Hatvaninak egy ökölcsapására azonban mindenki elfelejti ezt az esetet s a vizsgálat folyik tovább.

Jókai is feldolgozza ezt, csakhogy a magát sértve érző s bossz-

szűállást kereső tanuló mellé nem említi azt a másikat, a melyik csillapítani igyekszik. A szellemek megfenyítését is rövidebben adja. A vizsgálaton a már említett *Bóta* ül a felelevenített tanuló háta megett. Az elbeszélés fő alakja itt csak *Fűzesinek* van nevezve; Jókainál ez a Veronka testvére s ezért, meg jó tanuló voltaért, lesz Hatvaninak „kiváló kedvencze“.

Hatvani jó szíve tűnik ki abból az esetből, hogy szegénységre jutott atyjafiát a mindig visszatérő garassal megsegíti. Ezt rövidebben, a mindenéből kipusztult embernek gúnyos leírása nélkül, találjuk meg Jókainál. Faustról ilyen esetet nem tudunk. Ő magát is alig győzi pénzzel, a nagybátyjáról rá maradt vagyont is eltékozolja, nem hogy másnak adna.

A XIII. és utolsó szakasz Hatvani halálát adja elő. Megérzi halálát; balkeze kisújjával bűvös kört ír ágya mellett (a falon) s bűbajos füstöt gerjeszt. Ezután két galamb repül a házra, egy kis fehér keletről s egy nagy fekete nyugatról. Ezek harezra kelnek s a kis fehér megöli és felfalja a nagyobbat. Erre nagy sikoltás, kacaj, lánczcörgés stb. hallatszik s a Hatvani ágyát üresen találják. „Hihető, hogy az ördögök ragadták el“, mondja a Kazinezy-féle szöveg, míg Jókai kétségesnek nyilatkoztatja ki, hogy „a rossz szellemek ragadták-e el, vagy a jók“. Itt mind a két szövegben rövidebb s nem olyan borzasztó a Hatvani halálának leírása, mint a Fausté.

Ez elbeszélés után közli Jókai előbb a magyarázatot a mindent meggyógyító csoda-szerről, a 32 levelű bűvös könyvről, stb. majd az egésznek kritikáját, mely — Hatvani önéletírása, jegyzései, Naszályi János búcsuztatója stb. alapján — a bűvösség vádjá s a jó vagy rossz szellemektől való elragadtatás gyanúja alól igyekszik felszabadítani a mi Faustunkat.

Nekünk, hogy a történelmet és mondál össze ne zavarjuk, hogy egyikre a másik mértékét ne alkalmazzuk, elég annyit tudnunk, hogy Hatvani professor történelmileg létezett alak, ki külföldön is tanult és tisztességet szerzett magának és nemzetének; hogy theologus, orvos és természettudós volt, ki gyógyításai (Heinrich G. i. h. 783. lap) s a természeti erők mély ismerete alapján „bűvös“ nevet szerzett a nép előtt, mely róla olyan eseteket beszélt, a melyeneket épen most láttunk. Mert talán nem tévedünk nagyon, ha

ezeket a feljegyzéseket, melyek itt a Kazinczy Samu neve alatt jönnek elő, a népnek tulajdonítjuk, vagyis szerzőjének a népet tartjuk. Mert hiszen arra, hogy ezek „kitaláló“-ja nem maga Kazinczy S. volt, igen fontos bizonyítékot hoz fel Szilágyi István e „töredékek“ bevezetésében (i. h. 13. szám), mikor azt mondja: „hogy azonban a „kitaláló“ nem egészen ő: azt onnan tartom valószínűnek, mert öreg emberektől hallottam e töredékek nagyobb részét elbeszélteni, a kik ezekre úgy hívatkoztak, mint a melyeket ők is még gyermek korukban hallottak“.

És, tovább menve, talán abban sem tévedünk, ha a Faust és Hatvani közti különbségnek, utóbbi józanabb ördögösségének (hogy így fejezzem ki), alapját a magyar nép csendesebb természetében, talán kevesebbet hívő, de józan gondolkozását a hit dolgában is el nem veszítő voltában látjuk. A mely nép a csudák látására nem bír sok hajlandósággal, az bizonyosan nem fogadja be azokat a különös eseményeket, melyeket Faustról hallhatott; nem tűnteti fel olyan élénk színekkel az isteniektől való elpártolást, mint a Faustról szóló mondában láttuk.

Hatvani a népmonda szerint is tudományosan képzett egyén, theologus és orvos, mint a történelem bizonyossága szerint. De a tudás vágya nem olyan erős benne, hogy érte az isteni kegyelmet megvetvén, a theologiát megútván, a gonosz szellemekkel szövetezzék s azoknak adja el lelkét, testét. Igaz, hogy itt is van szó az ördöggel való viszonyról, az ördög szolgálatairól, segítségéről. De a bűvös könyv s így a varázsló tudomány is, mint láttuk, egyik szöveg szerint egy kedves tanáranak ajándéka, — de ez az eredeti feljegyzések szerint sem határozottan lelke eladásának jutalma, a mennyiben láttuk, hogy az ördögtől való elragadtatás csak „híhető“-nek van mondva.

A gonosz szellem Hatvanival szemben mindig alárendelt szerepben jelent meg. Nem szerződő, tehát nem kölcsönösen jogokkal bíró felek lévén, az ördög nem tehet Hatvanival olyan dolgokat, nem beszélhet vele olyan lenézően, mint Fausttal többször. Itt ő csak engedelmeskedik, Hatvani parancsol. Ha megtöri az engedelmességet, vagy olyan dolgokat készül végbevinni, melyek Hatvani akaratával ellenkeznek (a fiatal asszony haza járása, az éjjeli lezúgások; Jókainál a Bóta versének történetében, stb.): rendreütasítást

kap a bűbájostól, vagy általa másoktól. Hatvani tehát mindig megtartja emberi méltóságát, a gonoszszal szemben való felsőbbségét, úgy, hogy azok a kínos vergődések, az a Mephistopheles előtti mély megalázkodás, melyek Faustnál többször találhatók: a Hatvani egyéniséggel ellenkeznek.

Eltérést találunk e mondában arra nézve is, hogy ennek hőse állandóan egy helyen marad, egy helyen — a debreczeni főiskolában — működik s nem csapong ide s tova, mint például a *Hatvani Imréről* szóló műben és így itt nem jönnek elő olyan esetek, hogy a magyar tanár külföldön (a német császár stb. előtt) mutogassa tudományát, külföldi barátait mulattassa ördöngösségeivel.

Nevezetes különbség Hatvani és Faust közt az is, hogy előbbi nem használja tudományát annyiszor önző céljai kivitelére, mint emez. Láttuk, hogy ez néha csak mulatságot szerez magának és társainak, mint a farsangi tréfák által. Máskor meg is károsít egyeseket (a straszburgi püspök pinczejében, a lókupez, a kölesönt adó zsidó esete); vagy kicsiny okok miatt érezteti nagy hatalmát (a paraszt ember elrepülő kerekei; a szekér széna megevése; a nemes ember fejére varázsolt szarvak). Igaz, hogy Hatvani számára is ellopják a szellemek a török szultán ebédjét, s emiatt a szultán meg is selyemzsinóroztatja szolgálát; de ez a leginkább hasonló vonás Faust-hoz s ez az eset is csak egyszer történik.*) Több jótett felejteti el velünk ezt az egyet is, mint az inségre jutott atyafi megajándékozása a bűvös pénz-darabbal, a tanítványoknak (Jókainál *Bótának* is) megszabadítása az ördögtől, a szegény fiatal asszony megnyugtása, stb.

Más tekintetben is jobb jellemű egyén Hatvani, mint Faust. A monda aggregénynek, a történelem tíz gyermekes család-apának ismeri. De ha aggregény is, semmi esetre sem oly érzéki természetű, mint Faust, kinek a népkönyv nem csak a Helenával, hanem hét *ördögi* nővel való viszonyát is említi.

Tréfái is, a melyeket elkövet, gyöngédebbek. A bíró szekérének elhagyása a porba rajzolt fogat által, a barát homlokára szarvak növesztése, olyan ártatlan dolgok, melyekből az illetőre annyí

*) A ki pedig a törököt károsítja meg, vagy annak tud ártani, az nem vétkezik. „Török vér, hadd folyjon!”

baj, kellemetlenség sem hárúl, mint Faust mikor például a nemes ember fejére varázsolja a szarvas-agancsot. A nők megtréfálása már vastagabb, kivált a mint itt ki van színezve. De ez bizonyosan a deákoktól, vagy magától Kazinczytól beigtatott részlet, azon népkönyv nyomán, a melyet a Mehnernél megjelent mű is követett.

Egy kis tudósos gőg csak akkor mutatkozik Hatvaniban, mikor tőle orvosságot kérő kedves tanítványát kiküldi szobájából, hogy menjen be újra s úgy kérjen tőle receptet, mint orvostól.

Mint hogy ezek szerint másforma Hatvaninak egész élete, működése, mint a Fausté, másforma lesz halála is; a mennyiben nem mint nagy gonosztevő hal meg (egy ilyenhez illő nagy bűnbánattal, a természet felháborodását mutató jelenségek közt), hanem — feltéve a rosszabbik esetet, melyet a krónika-író gondol — mint olyan, kinek halálakor igazságérzetünk inkább azt mondja, a mit a Goethe Faustjának I. része végén a felülről jövő hang: „Ist gerettet!”

Igy változott tehát meg a magyar mondában Faust jelleme s lett egy kevesebb tudományú, de egyszersmind kevesebb rosszat is evő Hatvanivá. Őt is, mint sok más, a debreczeni főiskola adta a magyar tudományosságnak, akár mint professort, akár mint mondahőst vesszük. De ő róla is, mint annyi másról, talán épen Debreczenben lehet legkevesebbet hallani, legkevesebbet megtudni. Annnyit bizonyára nem, mennyi tudományánál, „igaz” életénél és bűvös híre-
uél fogva méltán megilletné.

IMRE LAJOS DR.